20

Johanna Westerdijk

Jodelend schimmels te lijf

Ze hield van feesten, van jodelen en van schimmels. Die laatste bezorgden Johanna Westerdijk (1883-1961) wereldfaam. Van haar collectie maken wetenschappers nog altijd dankbaar gebruik.

Ooit wel eens in het Academiegebouw op het Domplein geweest? In dit universiteitsgebouw bevindt zich onder andere de Senaatszaal, waar promovendi het vuur aan de schenen wordt gelegd tijdens de verdediging van hun proefschrift. Dit alles onder het toeziend oog van honderden eerbiedwaardige hoogleraren die zijn vereeuwigd in portretten aan de muur. Opmerkelijk genoeg was in dit gezelschap tot 2012 geen enkele vrouw te bespeuren. Dat kon zo niet langer, vond Yvonne van Rooy, voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht. Alsof er helemaal geen vrouwelijke hoogleraren bestaan! Op Internationale Vrouwendag moesten daarom drie heren plaatsmaken voor drie dames die hun sporen hadden verdiend in de wetenschap. Allemaal waren ze hoogleraar geweest aan de Utrechtse universiteit.

Een van die dames is Johanna Westerdijk. In 1917, op haar 34ste, werd zij in Utrecht aangesteld als de eerste vrouwelijke hoogleraar in Nederland. Maar uitgerekend haar portret is in een hoekje onderaan terechtgekomen. Toch had Johanna daar zelf beslist de humor van ingezien. Als de promotiecommissie zich na de verdediging van een proefschrift namelijk terugtrekt om te beraadslagen, moeten alle hooggeleerde dames en heren door een piepklein deurtje. Precies daarboven hangt het portret van Johanna Westerdijk. En dat betekent dat iedereen voor haar een diepe buiging moet maken.

Wie was deze vrouw, die bij haar afscheid van de universiteit een opgezette kikker met een bierpul in zijn hand cadeau kreeg? Die verzot was op geintjes en met studenten thuis feestvierde? En die daarmee het universitaire mannenbolwerk op zijn grondvesten deed schudden?

'Zegt u maar Hans'

Het is een vrolijk, levenslustig meisje dat op 4 januari 1883 in Amsterdam wordt geboren. Ze is de oudste dochter in een welgesteld gezin dat uiteinde-

← Johanna Westerdijk, de bioloog die op haar 34ste tot hoogleraar werd benoemd.

lijk vier kinderen zal tellen. Vader is huisarts, en Johanna vindt niets leuker dan met hem mee te gaan als hij visites aflegt. Terwijl pa bij zijn patiënten gaat kijken, zoekt dochterlief kikkervisjes en bijzondere plantjes in de sloot. Die neemt ze mee om thuis aan een nader onderzoek te onderwerpen. Hoewel Johanna ook een boekenwurm is, vindt ze het heerlijk om buiten te zijn, om met water te spelen en door plassen te stampen. Dat haar dat regelmatig vieze kleren bezorgt, daar maalt ze niet om. Zulke nuffige meisjesdingen zijn niet aan haar besteed. Expres trekt ze een oude jurk aan als ze op een foto moet. En op haar twaalfde schrijft ze hoe fijn ze het vindt aan zee. 'Men is hier ook veel vrijer dan in A. en behoeft zich niet om handschoenen of meer van die vervelende dingen te bekommeren.'[135]

Des te frustrerender moet het voor haar zijn dat meisjes zoals zij, die naar de hbs willen, alleen op een meisjes-hbs terecht kunnen. Hier ontbreken de exacte vakken die op de jongens-hbs worden

↓ Het Academiegebouw op het Domplein, waar Hans Westerdijk als eerste vrouwelijke hoogleraar van Nederland haar oratie hield.

Meisjes moeten handwerken, waar Johanna toch al zo'n broertje dood aan heeft, en zingen. Dat laatste vindt ze wél leuk. Van haar ouders heeft ze liefde voor kunst en muziek met de paplepel ingegoten gekregen.

gegeven. Meisjes moeten handwerken, waar Johanna toch al zo'n broertje dood aan heeft, en zingen. Dat laatste vindt ze wél leuk. Van haar ouders heeft ze liefde voor kunst en muziek met de paplepel ingegoten gekregen. Ze is zeer muzikaal, zingt en danst graag en speelt piano. Daarvan zullen later nog vele anderen meegenieten.

Op de hbs ontpopt ze zich als een vrijgevochten, zelfverzekerde jongedame. Tegen een leraar die haar aanspreekt met 'mejuffrouw Westerdijk' reageert ze gevat met: 'Zegt u maar Hans'. De rest van haar leven zal dit haar roepnaam blijven. Hoewel ze er op foto's toch steevast uitziet als een keurige, wat strenge dame, is ze wars van conventies en moet ze niets hebben van het keurslijf waarin vrouwen destijds worden geperst. Het huishouden vindt ze een *waste of time*, een huwelijk, laat staan een gezin ziet ze totaal niet zitten. Ze is vastbesloten haar eigen weg te gaan.

München

Nu komt Hans zonder diploma van de hbs af. Om onduidelijke redenen staat ze de laatste jaren als toehoorder ingeschreven, en daarom mag ze geen examen doen. Wel kan ze aan de Universiteit van Amsterdam colleges volgen die haar in staat stellen via een staatsexamen een middelbaar-onderwijsakte plant- en dierkunde te halen. Dat doet ze. En het smaakt naar meer. Hans wil de wetenschap in, promoveren en zich eindeloos verdiepen in de biologie. Omdat dat aan een Nederlandse universiteit met alleen een mo-diploma op zak niet kan, reist ze af naar München. Hier gaat ze onderzoek doen naar mossen.

Het wordt een keerpunt in haar leven. Ze geniet van haar werk, maar zeker ook van het uitgaansleven. Ze ontmoet er

↖ Johanna trok veel vrouwelijk talent aan. Talloze dames wilden bij haar promoveren.

→ In de Senaatszaal kijken honderden hoogleraren toe hoe de promovendus/promovenda het ervan afbrengt.

kleurrijke types, kunstenaars, vrouwen die zich net als zij niets aantrekken van 'hoe het hoort'. Ze rookt, drinkt bier en voelt zich vrij. Ook geniet ze van de omgeving. Zo ploegt ze met haar promotor en drie anderen urenlang door de sneeuw in Tirol, waarna ze rodelend de berg af sjezen. Dat ze de enige vrouw in het gezelschap is deert haar niet. Hoewel ze allerlei vriendinnen heeft, zal ze altijd *one of the guys* blijven – al is het alleen al omdat ze zich op de universiteit nu eenmaal in een mannenbolwerk bevindt.

Huisdieren

Haar mossenonderzoek weet ze op haar 23ste met een cum laude promotie in Zürich te bekronen. Het meisje dat zonder diploma de hbs afrondde mag zich nu doctor noemen. Intussen is ze ook al benoemd tot nieuwe directeur van het Phytopathologisch Laboratorium Willie Commelin Scholten – een Amsterdams instituut dat zich bezighoudt met de bestrijding van plantenziekten. En dat is nog niet alles, want een jaar later vraagt Frits Went, hoogleraar biologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, of hij zo'n vijftig[136] schimmels van het Centraal Bureau voor Schimmelculturen (CBS) bij haar mag stallen. Ook daar gaat Hans gretig op in. Plantenziekten en schimmels gaan hand in hand, dus de mogelijkheid om schimmels te bestuderen lijkt haar wel wat. Bovendien is de naamgeving van schimmels een rommeltje. Het is de hoogste tijd om een alomvattende schimmelcollectie aan te leggen en schimmels volgens één systeem te rubriceren.

Zo heeft Hans opeens tientallen 'huisdieren', zoals ze ze noemt. Deze hebben allemaal hun eigen gebruiksaanwijzing en moeten om de paar maanden worden overgezet op verse voedingsbodems. 'Van een saai leven gaat zelfs een schimmel dood' wordt al gauw een van Hans' gevleugelde uitspraken. Johanna Westerdijk zal uiteindelijk zo'n elfduizend schimmels verzamelen, de grootste collectie ter wereld. Van haar schimmeltaxonomie wordt tot op de dag van vandaag dankbaar gebruik gemaakt. Als eerbetoon is in 2017 het CBS omgedoopt tot het Westerdijk Fungal Biodiversity Institute.

↑ Voor Johanna Westerdijk is in de portrettengalerij een bijzondere plek ingeruimd.

Mannen

Hoe bevlogen Hans ook is, ze houdt ook van gezelligheid. Ze is een warme persoonlijkheid, legt makkelijk contact en heeft een groot gevoel voor humor.

Met To Sluiter, een zielsverwant die ze al op de hbs had leren kennen, heeft ze een wel heel bijzondere band. Beiden zijn slim en ambitieus. Ze houden van de natuur, zijn muzikaal en laten zich niets aan wat voor mores dan ook gelegen liggen. Is Hans verliefd op haar? Het zou zomaar kunnen. Na een korte affaire met ene Bubi, die ook To het hof maakt, besluit Hans dat mannen niets voor haar zijn. Aan To schrijft ze dat zij tweeën 'per slot hoe langer hoe meer van elkaar gaan houden', waarna ze afsluit met 'Dag meisje, je vrindje.' Om eraan toe te voegen: 'Was ik maar een man.'[137]

Hun vriendschap blijft hun leven lang bestaan, al nemen hun levens heel verschillende wendingen. Terwijl To in Indië zit, en daar later alsnog voor het huwelijk en het moederschap kiest, wordt Johanna na een lange aanloop in 1917 buitengewoon hoogleraar[138] plantenziektenkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Een unicum, want Nederland kent tot dan toe alleen mannelijke hoogleraren. Bovendien woont en werkt Hans in Amsterdam, en is er niets dat haar aan Utrecht bindt. Maar ze hapt toe.

Werken en feesten

En zo komt het dat Hans op 10 februari haar oratie houdt, in een bomvolle aula in het Academiegebouw. Iedereen wil de eerste vrouwelijke hoogleraar van Nederland aanschouwen. Hans zelf blijft er nuchter onder. Ze verdient met haar nieuwe job maar tweehonderd gulden per jaar en wordt geacht slechts één uur per week college te geven. En hoewel veel studenten bij haar willen promoveren, kan ze hun niets bieden omdat haar lab in Amsterdam uit zijn voegen barst. Er is simpelweg geen ruimte om onderzoek te doen.

Maar opnieuw is het lot haar goed gezind. Een paar jaar later (1920) komt er in Baarn een villa vrij die ze kan betrekken. Hans kan haar geluk niet op. In deze Villa Java kan ze haar schimmels én zichzelf huisvesten, studenten lesgeven en ze onderdak bieden. Dat ze nu 'buiten' kan wonen en eindelijk Amsterdam kan verlaten, een stad waar ze zich opgesloten voelde, is een heerlijke bijkomstigheid. Bovendien kan ze er leuke avondjes organiseren – ook geen onbelangrijk detail. Niet voor niets laat ze boven de deur van haar nieuwe lab graveren: 'Werken en feesten vormt schoone geesten'. Ze houdt van gezelligheid, van muziek en van lol maken. Zo kan elke promovendus na de officiële plichtplegingen in de villa rekenen op een gedenkwaardige afterparty, waarbij de draak wordt gestoken met het proefschrift dat zojuist met verve is verdedigd. Hans blijft een onconventionele dame, die haar studenten onthaalt met gejodel en regelmatig achter de piano kruipt. Geen wonder dat veel studenten de weg naar de Villa weten te vinden. Hier wordt niet alleen serieus wetenschappelijk onderzoek gedaan, maar ook dikwijls tot diep in de nacht gezongen, gedanst en gelachen.

← Muurschildering van Johanna Westerdijk met haar 'huisdieren'. Gemaakt door kunstenaarscollectief De Strakke Hand, 2022.

Kikker

Zijn haar jaren in de Villa haar gelukkigste jaren geweest? Vermoedelijk wel. Hier kan ze haar eigen onderzoeksinstituut vormgeven, haar eigen sfeer scheppen en uitnodigen wie ze wil. In Utrecht en Amsterdam, waar ze in 1930 eveneens tot buitengewoon hoogleraar wordt gekroond, komt ze zo min moge-

lijk. Baarn is haar thuis. Ze zal er maar liefst veertig jaar blijven wonen.

In die veertig jaar doet ze baanbrekend onderzoek naar de aardappel-, maar ook naar de iepziekte. Daarnaast begeleidt ze in totaal 56 promovendi. Van al deze jonge doctores-in-de-dop is bijna de helft vrouw. Het is een record, want nooit eerder werkten er zoveel vrouwen in een wetenschappelijk lab. Hans heeft een neus voor talent en is een rolmodel voor jongedames die een carrière in de wetenschap ambiëren. Als bestuurslid van de Vereeniging van Gestudeerde Vrouwen[139] en voorzitter van de International Federation of University Women gaat het haar dan ook aan het hart dat veel hoogopgeleide dames uiteindelijk toch trouwen en stoppen met werken. Zonde, vindt ze dat. Desondanks is ze geen uitgesproken feministe. Ze maakt er bijvoorbeeld geen punt van dat ze als directeur van het plantenziektenlab amper de helft verdient van wat haar mannelijke voorganger ontving. Ook over haar aanstelling als 'buitengewoon' (in plaats van volwaardig) hoogleraar zeurt ze niet. Zoals wel meer vrouwen van haar generatie wil ze vooral geen lastpost zijn.

Zelf blijft ze ongehuwd en kinderloos, maar alom geliefd. Als ze in 1952 met emeritaat (pensioen) gaat, verzamelen

→ Bij haar afscheid kreeg Johanna een opgezette kikker met bierpul en reageerbuis cadeau.

Een hardnekkig gerucht

Johanna Westerdijk heeft veel aan Hugo de Vries te danken. Deze bioloog, botanicus én geneticus was als hoogleraar verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, en genoot in binnen- en buitenland een enorme reputatie. Haar eerste colleges kreeg Johanna van hém. Ook kreeg ze vermoedelijk via hem een promotieplek in München, en misschien ook nog wel een baan als nieuwe directeur van het Willie Commelin Scholten Laboratorium in Amsterdam. Johanna had dus geen enkele reden om zich laatdunkend of anderszins negatief over haar vroegere leermeester uit te laten. Hugo de Vries was beslist een man met een gebruiksaanwijzing, maar heeft Johanna geen strobreed in de weg gelegd. Integendeel, zou je zeggen.

Desondanks rouleert het hardnekkige gerucht dat Hans haar leermeester op fraude zou hebben betrapt. De schimmels die ze in het lab kweekte, zouden namelijk steeds op miraculeuze wijze besmet zijn geraakt. Het verhaal is dat Johanna het niet vertrouwde, zich stiekem in het lab liet insluiten en vervolgens zou hebben gezien dat Hugo de Vries de boel belazerde. Hij zou de deksels van de petrischaaltjes hebben opgetild en daarmee besmetting in de hand hebben gewerkt. Daarop zou Johanna tevoorschijn zijn gekomen en haar leermeester hebben gevraagd waarom hij dat deed. Zijn antwoord: 'Ik wil niet dat er vrouwen op mijn lab afstuderen, maar nou ja, je hebt het nu eenmaal toch gezien. Kom morgen maar tentamen doen, dan laat ik je slagen en ben ik op die manier toch van je af.'[140]

zich zo'n 450 vrienden, studenten en collega's in het Hilversumse Gooiland. Van haar studenten krijgt ze een tekening met daarop een dode kikker geplakt. De kikker houdt een bierpul in zijn ene, en een reageerbuis in zijn andere poot geklemd. Daaronder de tekst: 'Werken en feesten... unum bonum veritas'. Dat laatste betekent 'het enige goede is de waarheid'. Het is (nog altijd) het motto van de Utrechtse Biologen Vereniging.

Kleurige bloemen

Helaas is er eind jaren vijftig nog maar weinig over van de energieke, jolige en bijdehante vrouw die Johanna Westerdijk ooit was. Ze ziet steeds slechter, haar geheugen laat haar in de steek en ze loopt moeilijk. Uiteindelijk overlijdt ze in 1961, in haar geliefde Villa. Onder enorme belangstelling wordt ze een paar dagen later in Driehuis begraven, haar kist met kleurige bloemen bedekt.

Des te wranger is het dat haar naam bij zo weinig mensen een belletje doet rinkelen. Dat 2017, exact honderd jaar na haar oratie, is uitgeroepen tot het Johanna Westerdijkjaar, zal menigeen zijn ontgaan. Hans ontbreekt bovendien zowel in de Canon van Nederland als in die van Utrecht. Opmerkelijk is ook dat in de Tuindorpse professorenbuurt slechts een kleine dwarsweg naar haar is vernoemd. Het is een straat die de veel imposantere Dr. J.P. Thijsselaan en de Prof. Reinwardlaan met elkaar verbindt. Alsof de gemeente haar was vergeten, en toen haar naam maar heeft toegekend aan een laantje dat nog over was.

Vind je in Utrecht nauwelijks iets van Hans Westerdijk terug, ook in Baarn loopt het spoor nagenoeg dood. Het lab sloot in 1991 zijn deuren, waarna Villa Java met de grond gelijk is gemaakt. Het enige dat nog rest is het koetshuis. Dat biedt tegenwoordig onderdak aan een spiritueel centrum. En wat staat er boven de deur? 'Werken en feesten vormt schoone geesten'. Het paneel dat Hans Westerdijk liet maken hangt er nog. Het is een mooie herinnering aan een markante topwetenschapper die begreep dat je zelf de slingers moet ophangen als je van het leven een feestje wilt maken.

Scriptie

Dit verhaal, dat om diverse redenen volkomen onwaarschijnlijk is, is bijna twintig jaar na het overlijden van Hans Westerdijk (en vijfenveertig jaar na de dood van Hugo de Vries) opgedoken in een scriptie van twee doctoraalstudenten. Hoogleraar plantkunde Rutger van der Veen zou het tijdens een interview te berde hebben gebracht, als een anekdote waar Hans prat op ging. 'Of dit verhaal op juistheid berust is niet helemaal zeker', voegen de studenten eraan toe. 'Johanna hield ervan sterke verhalen te vertellen, en dit verhaal heeft zij vaak verteld.'

Maar dit verhaal is wel een eigen leven gaan leiden. Via het U-blad, zoals destijds het blad van de (Rijks)universiteit Utrecht heette, belandde het in de catalogus van het Universiteitsmuseum Utrecht, en uiteindelijk in *Het Parool*. De bekende striptekenaar Opland heeft er zelfs een cartoon aan gewijd. En nog altijd bestaat het gerucht dat Hans Westerdijk haar leermeester zou hebben betrapt terwijl hij met haar petrischaaltjes rommelde. Een kwalijke zaak, want voor dit gerucht bestaat geen snipper bewijs. Dat de Utrechtse universiteit dit tendentieuze gerucht nota bene zélf de wereld in heeft geslingerd, heeft Hugo de Vries niet verdiend.